

Kringla Heimsins

Hans Jacob Orning, Frans-Arne Stylegar, Christine Amadou, Thomas Reinertsen Berg, Harald Bøckman, Gunnhild Røthe og Tore Linné Eriksen tar oss mandager tilbake i historien.

BOLIVIA

Blant de aller fattigste

Potosí gjorde for 500 år sida Spania rikt ved å eksportere rundt halvparten av alt sølv i verden. Fortsatt forsøker tusenvis av bolivianske gruvearbeidere å pine ut sølv, bly, sink og tinn fra et fjell som er i ferd med å rase sammen. Innbyggerne i byen er blant de aller fattigste i et av verdens fattigste land. FN forteller at 95 prosent ikke har en inntekt som gir trygg adgang til mat, bolig, helsetjenester og vann. Hvert femte barn dør før fylte ett år, og halvparten av de voksne kan verken lese eller skrive. De puster inn støv fra tungmetaller, og har arvet jord og vann ødelagt av giftstoffer. Slik lever historien om rikdom og fattigdom videre.

ANNO

1520

Etter at Kristoffer Columbus i 1492 gikk i land på ei øy i Karibia, drømte spanske conquistadorer om rikdom og berømmelse. De var ikke så mange, men klarte i 1520–22 å legge under seg det mektige Azteker-riket, med dagens Mexico som kjerneområde. Det skjedde gjennom overlegne våpen, hester, innblanding i indre konflikter og – ikke minst – smittsomme sykdommer som ga svekket motstandskraft og krevde millioner av liv. Et tiår seinere kom turen til Inkariket, et av verdens største imperier, som strakte seg sørkysten av Chile til dagens Colombia. Det var starten på Spanias storhetstid basert på sølv og tvangsarbeid.

AD FONTES

«Sverdet og korset gikk side om side under erobringen og den koloniale plyndringen.

Keiser Karl V ga snart uttrykk for sin takknemlighet ved å gi Potosí tittelen keiserlig by og et byvåpen med innskriften «Jeg er det rike Potosí, jeg er verdens skattkammer, jeg er konge blant fjellene og misunnnes av konger».

Eduardo Galeano «Latin-Amerikas åpne årer», s. 32 (Pax forlag, 1992).

POTOSÍ

Sølv fra Potosí la grunnlaget for spansk storhetstid og global kapitalisme. Baksida av gruvedrifta var millioner av tapte menneskeliv.

Fjellet som spiste mennesker

«**HELVETETS MUNN**»: Historikere har anslått at den høye dødeligheten i gruvene og under de lange tvangsmarsjene til og fra Potosí, sammen med blant annet epidemier og oppløsning av lokalsamfunn, førte til at innbyggertallet i Peru sank fra ni millioner til 600.000 i hundreåret etter 1530. Her fra Cerro rico i Potosí, 2021.

FOTO: MERIDITH KOHUT, THE NEW YORK TIMES / NTB

På 4000 meters høyde i Andesfjella var Potosí med 160.000 innbyggere en av verdens største byer mot slutten av 1500-tallet. Bare noen tiår tidligere, før utvinningen av sølv kom i gang for alvor, var det bare en unnselig landsby i et kaldt, forblåst og karrig landskap. Det var sølvet herfra, som sammen med gruvearbeiderne umenneskelige slit, la grunnlaget for det spanske rikets storhetstid. Sølvmynten pesos var den første verdensvalutaen i den globale kapitalismen som nå var i emning. En vanlig betegnelse på rikfolk, uansett hvor de holdt til, var at de var «verdt en Potosí».

Erobring og plyndring

Potosí ligger på høyplatået i den sørøstlige delen av dagens Bolivia, som etter den spanske erobringen på 1530-tallet utgjorde en del av «visekongedømmet» Peru. Resten av imperiet var kjent som Ny-Spania eller Mexico. Navnet Bolivia er etter Simón Bolívar, som i 1825 erklærte frigjøringen fra koloniveldet nettopp fra toppen av Potosí-fjellet.

Urfolk i Peru og Mexico hadde utvunnet verdifulle mineraler i uminnelige tider. Da spanske conquistadorer la Inkariket under seg

tidlig på 1530-tallet, kunne de derfor plyndre de store beholdningene av sølv og gull i hovedstaden Cuzco. Sølvforekomstene i Potosí-fjellet, som hadde form av en pyramide med en topp 800 høyere enn byen, blei ved en tilfeldighet oppdaget i 1845. Etter en beskjeden start med tradisjonelle metoder, fant det på 1570-tallet sted en kraftig ekspansjon gjennom ny teknologi, der malmen blei knust av vandrevne møller ved kunstige dammer og kanaler i et regnfattig område.

Det store gjenombruddet skjedde da bruk av kvikksølv i foredlingsprosessen gjorde det lønnsomt å hente ut sølv fra malm med lavere gehalt, kjent som amalgam-metoden. At det fantes store mengder kvikksølv i en annen del av Peru, blei sett som ei belønning fra Gud, slik at det katolske Spania kunne føre kamp mot protestanter og muslimer.

200 tonn sølv i året

Produksjonen fra Cerro rico («Det rike fjellet») var på sitt høyeste på 1590-tallet, med rundt 200 tonn reint sølv i året. Det er anslått at Potosí på denne tida aleine sto for opp mot halvparten av alt sølv i verdenshandelen, men andelen sank etter hvert som de rikeste årene blei uttømt. Deretter overtok

Mexico hovedrolla med sine mange gruver. Ser vi hele kolonitida og hele det spanske koloniveldet under ett, kom kanskje trefiredeler av at sølv herfra.

De spanske myndighetene garanterte for lønnsomheten gjennom tvangsrekruttering fra store deler av Peru, der de enkelte distriktene blei pålagt å stille med et visst antall arbeidere mellom 15 og 50 år. De oppholdt seg i Potosí ett år av gangen på rotasjon, med skift

«En vanlig betegnelse på rikfolk var at de var 'verdt en Potosí'»

på opptil 18 timer. De blei sendt ned i dype, mørke og gruveganger, der de iblant måtte krabbe på alle fire. Herfra bar de sekker på opptil 40 kilo med malm opp bratte taustiger, der det minste feilsteg kunne bli fatalt. Rundt år 1600 hadde de gravd seg 700 meter under jorda, der de blei utsatt for ras og oversvømmelser. Temperaturforskjellene var også store mellom varmen under jorda og bitende kulde på overflata i det som er kalt «den lille istida». Dersom de fastsatte kvotene ikke blei oppfylt, fulgte piskeslag og andre former for straff. Det blei også kjøpt slaver fra Angola og Kongo, men de utførte andre oppgaver for at «investeringene» ikke skulle gå tapt gjennom sjukdommer og farefullt arbeid.

Rovdrift og gruvedrift

Gruvearbeiderne usle lønn var ikke til å leve av. De var nødt til å handle til overpris i gruveselskaperens butikker og holde liv i et stort presteskap med betaling for dåp, ekteskap, messer og – ikke minst – begravelser. Flere hadde derfor med seg familiemedlemmer som arbeidet som hustjenere, solgte torgvarer eller hadde ansvaret for lamaer eller muldyr.

Ikke uten grunn blei sølvfjellet kjent som «fjellet som spiser mennesker» eller «helvetets munn». Vannkilder, jord og luft blei ødelagt av giftstoffer, ikke minst fra raffinering med kvikksølv. Det lille som var av vegetasjon forsvant helt, og det store antallet transportdyr førte til overbeiting. Historikere har i nyere tid kartlagt mange av de miljøskadene som er synlige i landskapet den dag i dag. Det er også anslått at den høye dødeligheten i gruvene og under de lange tvangsmarsjene til og fra Potosí, sammen med blant annet epidemier og oppløsning av lokalsamfunn, førte til at innbyggertallet i Peru etter sank fra ni millioner til 600.000 i hundreåret etter 1530.

Gruvene i Potosí tilhørte privatinvestorer som betalte en femdel av inntektene i skatt. De fikk bygd elegante villaer i barokkstil, teatre og flere titall kirker utstyrt med sølv, mens alt fra silke og porselen til diamanter blei importert fra alle verdenshjørner. Det måtte mye arbeidskraft og mange trekkdyr til for å frakte sølvet ned til kysten og ha importvarene med tilbake. Spania tjente også mye på å eksportere varer som korn, olivenolje, vin, spader og annet utstyr til gruvene. Ettersom det knapt var noe som kunne dyrkes i Potosí, måtte tonnevis av mais og annen mat transporteres fra mer fruktbare områder, det samme gjaldt klær og tømmer til byggevirksomhet og brensel. I

t tillegg kom store mengder kokablad, som blei tygd for å døyve smerter og dempe appetitten.

Kriger og katolisisme

Potosí blei ikke bare et sentrum i en regional økonomi. Sølv gjorde også at det lille Spania så lenge kunne holde på – og stadig utvide – det oversjøiske imperiet. Store summer gikk også med til å slå ned opprør og beskytte skipene med sølv mot piratvirksomhet fra andre land. Men de største summene blei brukt til å finansiere store hær- og flåtestyrker som nærmeste uten stans blei ført mot Nederland, England og Det osmanske riket.

Det var en kamp ikke bare om territorier, men om å forsvare katolisismen i reformasjonens og religionskrigenes tidsalder. Uten utsiktene til framtidige inntekter fra Potosí, hadde ikke spanske kongene fått så store krigslån – mot høyre renter – fra tyske og italienske finanshus. En stor del av sølvet havnet derfor i andre europeiske land, eller blei sløst bort på luksusforbruk og et uproduktivt føydalsystem. Dette var med på å forlenge middelalderen, og Spania kom derfor mer og mer til å miste til sin makt til det nordvestlige Europa, særlig Nederland og England.

På vei mot global kapitalisme

Langt fra alt sølvet fra Potosí blei værende i Europa. Trolig endte over en tredel opp i Asia, da særlig Kina. Europeiske land etterspurte silke, porselen og te, men hadde ikke noen varer som kineserne hadde behov for. Derimot var de interessert i sølv som akkurat på denne tid avløste papirsedler når skatter og avgifter skulle betales. Når dette ga nærmest umettelig etterspørsel og høye priser på sølv, var det fordi Kina på 1500- og 1600-tallet sto for en firedel av verdens befolkning og minst samme andel av verdensøkonomien. Det var England – for ikke å si Spania – som lå i periferien. Når utenlandske kjøpmenn solgte sølv til Kina og kjøpte gull tilbake, fikk de dobbelt så mye gull for en enhet sølv som i Europa på 1500-tallet. Sølv fra Potosí var ikke bare et betalingsmiddel, men en vare som kunne selges med høy profit.

Når historikere stiller spørsmålet om det finnes en startdato for det vi kaller globalisering, er det mange som svarer 1571. Tidligere hadde sølvet funnet veien fra Europa til Asia rundt sørspeisen av Afrika, men i dette året gikk den første transporten direkte fra Acapulco over Stillehavet til den spanske kolonien Filippinene. Her var Manila en mellomstasjon med tusener av kinesiske handelsfolk som kjøpte sølv og solgte egne varer. For første gang blei dermed alle kontinentene vevd sammen i et økonomisk og økologisk verdenssystem, som vi gjerne kan kalle den globale kapitalismen. Som en ledende globalhistoriker, André Gunder Frank, har formulert det: Sølv gikk verden rundt og fikk verden til å gå rundt.

Tore Linné Eriksen

Historiker, faglitterær forfatter og professor emeritus i utviklingsstudier, OsloMet

toreeri@oslomet.no

